

‘Die groote, machtige vereeniging “vrouw”’*

De Vrije Vrouwenvereniging: van *civil society* naar public sphere

MARIANNE BRAUN

‘That great, powerful association called “woman”’.

The Vrije Vrouwenvereniging (Free Women’s Association): from civil society to public sphere.

This article explores the position of the Vrije Vrouwenvereniging in Dutch civil society at the end of the nineteenth century. Its scope is confined to the group’s early years. This association for the advancement of women was both part of the broader movement for social justice and – because its program was devoted to promoting one sex – an oppositional group inside the movement. Although ‘quiet propaganda’ was the association’s original intention, it soon found itself engaged in political debate and action in the public sphere, partly due to the personality of its president Wilhelmina Drucker.

De oprichting van de Vrije Vrouwenvereniging (vfv) in 1889 staat te boek als het begin van de georganiseerde vrouwenbeweging in het negentiende-eeuwse Nederland. Voordien hadden vrouwen van goeden huize zich al verenigd met een min of meer filantropisch oogmerk. Ze benadrukten daarbij steeds dat het hen te doen was om een betere vervulling van de ‘echt vrouwelijke’ plichten.¹ Nieuw was dat de leden van de vfv doorgaans hun brood verdienden met werken in de zeer kleine midden- en de geschoolde arbeidersklasse; veeleer in rechten waren geïnteresseerd en de echtheid van dat ‘vrouwelijke’ ter discussie stelden.

Verenigingen zijn belangrijke constituerende elementen van de negentiende-eeuwse *civil society*, hier opgevat als het middenveld tussen staat en individu, ter onderscheiding van de *public sphere* van politiek en politiek debat. Ter onderscheiding, ofschoon de twee begrippen elkaar tegelijkertijd veronderstellen. Verenigingen konden als springplank naar de publieke sfeer fungeren. Terecht is betoogd dat vrouwen, als politieke buitenstaanders, beter zichtbaar worden in de geschiedenis als men uitgaat van het concept *civil society*. Vrouwen hadden immers lange tijd nauwelijks toegang tot de publieke sfeer.²

* Dit stuk is tot stand gekomen met steun van het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten. Met dank aan Ulla Jansz voor haar disciplinerende commentaar op een eerdere versie.

1 Marianne Braun, *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 1992) 91–93.

2 Maartje Janse, ‘Towards a History of Civil Society’, *De Negentiende Eeuw* 32 (2008) 2, 104–121.

Aanvankelijk dacht de nieuwe vereniging haar doel naderbij te brengen door vanuit de beschutting van het verenigingsleven vrouwen te ontwikkelen en in goed overleg met de andere sekse de politiek historische 'fout' van de rechtsongelijkheid van vrouwen en mannen aan de orde te stellen. Binnen korte tijd echter veranderde ze van strategie. Ze begon deel te nemen aan het politieke debat en ging haar aspiraties rechtstreeks aan de wetgever presenteren. Het zogenoemde vrouwenvraagstuk was politiek geworden. Heeft de politieke partijvorming in de negentiende eeuw de meeste aandacht van onderzoekers getrokken, in zijn onderzoek naar de oude socialistische beweging in Amsterdam liet Dennis Bos een stuk *civil society* zien, door in te zoomen op de menselijke maat van de organisatiepraktijk van de betreffende groepen en individuen.³ Zijn verslag daarvan laat eveneens zien dat deze benadering, omgekeerd, geen harde garantie inhoudt voor vrouwelijke zichtbaarheid.

In bronnen als dagbladen ontdekte ik hoeveel meer verhalen uit het Nederlandse verenigingsleven rond 1890 klaarliggen om verteld te worden. Dat van de Vrije Vrouwenvereniging is er één van. Het is verbonden met verhalen van andere hervormingsgezinde verenigingen, die zich toededen op de bestrijding of verzachting van de gevolgen van de 'sociale quaestie'. In het kader van de mogelijke toepassing van internationaal *civil society*-onderzoek op de Nederlandse geschiedenis heeft Maartje Janse voorgesteld om met behulp van de primaire bronnen de tijdgenoten zelf aan het woord te laten. Archieven van verenigingen informeren ons over de ideeën en verwachtingen van de mensen die zich organiseerden en in bronnen als dagbladen is te vinden hoe buitenstaanders erop reageerden.⁴

Met betrekking tot de Vrije Vrouwenvereniging is het behelpen, vooral wat betreft het interne verenigingsleven. Er is geen archief en geen verenigingsorgaan, en er zijn van de hoofdpersonen zeer weinig brieven overgebleven. Behalve enkele terugblikken van de betrokkenen en behoorlijk wat krantenverslagen van vvv-vergaderingen uit de begintijd is er het blad *Evolutie*, van Wilhelmina Drucker en Theodora Haver.⁵ Dit biedt overigens in het algemeen

3 Dennis Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001). Voor een in dit verband vermeldenswaardig onderzoek van oudere datum dat elementen van deze benadering bevat: Fia Dieteren en Ingrid Peeterman, *Vrije vrouwen of werkmansvrouwen? Vrouwen in de Sociaal-Democratische Bond (1879-1994)* (Amsterdam 1984).

4 Janse, 'Towards a history', 120.

5 Zie voor Wilhelmina Elisabeth (Mina) Drucker (1847-1925): Deanna te Winkel-van Hall, *Wilhelmina Drucker, de eerste vrije vrouw* (Amsterdam z.j. [1968]); Fia Dieteren, 'De geestelijke eenzaamheid van een radicaal-feministe: Wilhelmina Druckers ontwikkeling tussen 1885 en 1898', *Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (1985), 78-100; Marianne Braun, 'Drie sprookjes van Wilhelmina Drucker. Een bijdrage aan de cultuurgeschiedenis van het *fin de siècle*', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 14 (1994) 11-29; Myriam Everard, 'Een natuurlijke erfdochter. Wilhelmina Drucker en het kapitaal', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 17 (1997) 137-151; Mieke Aerts en Myriam Everard, 'Forgotten Intersections. Wilhelmina Drucker, Early feminism, and the Dutch-Belgian Connection', *Revue Belge de philologie et d'histoire*, 77 (1999) 440-472; Myriam Everard, 'Wilhelmina Elisabeth Lensing', *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, deel 8 (Amsterdam 2001) 151-158; Marianne Braun, 'Bij de dood van een feministe. Necrologieën over Wilhelmina Drucker', *Biografie Bulletin* 14 (2004) 40-46. Voor Theodore Petronella Bernardine (Dora) (Schook-) Haver (1856-1912): Corrie van Eyl, 'Theodore Petronella Bernardina Haver', *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging* deel 6 (Amsterdam 1995) 80-83.

Afb. 1 Wilhelmina Drucker wordt in 1917 ter gelegenheid van haar zeventigste verjaardag geportretteerd door Truus Claes. Fotograaf onbekend. In *Feminisme en Verbeelding. Jaarboek voor Vrouwen-geschiedenis 14* (1994).

een schat aan politiek, sociaal en cultuurhistorische informatie over het vergader- en verenigingsleven rondom de voorlaatste eeuwwisseling. Het blad verscheen echter pas vanaf maart 1893.

De Vrije Vrouwenvereniging, aldus de overlevering, was een schepping van Wilhelmina Drucker. Ook destijds werd dat zo gezien. Het lag genuanceerder. De vereniging werd gedragen door Drucker, Theodora Haver en een aantal andere, even strijdlustige als competente activistes. Haver kwam er echter wat later bij en Drucker was de ‘presidente’. Zij bleef het, niet zonder reden. Ze was ondernemend, vasthoudend en bezat de gave van het woord. Niet in de laatste plaats had ze, dank zij een erfdeel dat zij kort voor 1889 verkreeg, het geld en bijgevolg de tijd om zich geheel aan de vereniging te wijden. De vvv verdween met haar dood in 1925, maar was al eerder achteruitgegaan in ledental en activiteiten. Ze bleef een Amsterdamse aangelegenheid.⁶

In deze bijdrage aan de negentiende-eeuwse verenigingsgeschiedenis ga ik op verkenning uit naar de belemmeringen en mogelijkheden voor deze kleine, maar wat uitstraling en invloed betreft imposante vrouwenvereniging. Ik beperk mij tot de voorgeschiedenis en beginjaren, die haar karakter vormden. Deze vielen in een periode waarin, ondanks politieke schermutselingen, de scheidslijnen tussen sociaaldemocraten enerzijds en radicalen en vooruitstrevend of sociaal liberalen anderzijds nog niet door dikke partijmuren waren vervangen.⁷ Hoe voegden de vrije vrouwen zich, met hun eigen antagonistische

6 In drie andere plaatsen had de vereniging leden. *Evolutie*, 6 december 1893, 6.

7 Wat betreft het in de geschiedschrijving minder gewenste gebruik van het woord ‘nog’: helaas belemmert de achteruitkijkspiegel van de in 1894 opgerichte SDAP nogal eens het uitzicht op de veelzijdige geschiedenis van de beweging voor sociale en politieke hervormingen. Dat spreekt ook uit de titel van een artikel van Bloemgarten dat op zichzelf, mede doordat het op primaire bronnen steunt, zeer vruchtbaar is en vrouwen zichtbaar maakt. Salvador Bloemgarten, ‘De vlegeljaren van de Amsterdamse joodse socialisten: 1890-1894’, *78e Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* (1986) 135-176. Deze tijd biedt echter meer dan een ‘voorspel’ op de SDAP. Vgl. H. te Velde, ‘De val van de

seksenstrijd, in de brede, voornamelijk door mannen bevolkte, hervormingsbeweging? Hoe werden ze ontvangen, welke factoren waren van invloed op hun stap in de publieke sfeer en welke rol speelde de persoon van Willhelmina Drucker in dit alles?

De vruchtbare bodem

De jaren tachtig en negentig van de negentiende eeuw kenden een buitengewoon levendige openbare vergadercultuur. Men kon in Amsterdam bij wijze van spreken elke avond kiezen uit drie vergaderingen. Dit was vooral te danken aan een indrukwekkend aantal verenigingen en comités van hervormingsgezind liberale tot en met anarchistische snit. In wisselende coalities en elk in een eigen politieke stijl spanden ze zich in voor sociale rechtvaardigheid, volksverheffing en democratie. Of het nu om woeste actievergaderingen ging of bezonnen congressen, er werd heel wat afgedebatteerd in de hoofdstad – en daar niet alleen.

Hoe kon een vrouw een bijdrage leveren aan dit vooruitstrevende werk aan een betere wereld? Om te beginnen bij iets elementairs als het spreken zelf: als een redenaar geen man was telde haar sekse. Een vrouwenstem was doordringender, maar toch ook weer zwakker dan een mannenstem, onderwees de schrijfster van de damesrubriek van *De Amsterdammer* in 1893 haar lezeressen. Een heer kon gesticuleren, een dame ‘stuitte op de beperkingen van haar costuum’. Een heer kon een hand in zijn zak doen, een dame niet. Als zij een stap voor- of achteruit deed werkte dat niet oratorisch, maar als hij het deed verlevendigde het zijn optreden.⁸

Vrouwen kwamen er niet aan te pas in de kiesverenigingen. Wat zouden ze daar ook te zoeken hebben sinds de Grondwetsherziening van 1887 hen uitsloot van het kiesrecht? Een vrouw die desondanks bij de hervormingsgezind liberale kiesvereniging Amsterdam aanklopte werd geweigerd.⁹ Informele politieke invloed leek deze kring ook al niet zoveel te bieden te hebben. Vrouwen die graag staatsburgeressen wilden worden pasten niet zo bij de, zoals de liberaal M.W.F. Treub het later formuleerde, ‘dartele veulens’ van Amsterdam, die samen met de kunst-côterie rondom *De Nieuwe Gids* nogal veel in café’s overlegden.¹⁰ In de verkiezingspropaganda werden vrouwen soms domweg buiten de deur van de publieke ruimte gezet. ‘Alleen mannelijke personen boven achtien jaar worden toegelaten’, heette het bijvoorbeeld in de advertentie voor een

partijgeschiedenis. De sociaal-democratie en de interpretatie van politieke opwinding in Nederland’, in: E.O.G. Haitsma Muller, L.H. Maas en J. Vogel (red.), *Het beeld in de spiegel. Historiografische verkenningen. Liber amicorum voor Piet Blaas* (Hilversum 2000) 245–261.

⁸ E.-e, ‘Voor dames’, *De Amsterdammer*, 23 juli 1893.

⁹ ‘De vrouwenbeweging in Nederland’, *Evolutie*, 28 november 1894, 274. In 1900 werd nog genoteerd dat de Amsterdamse Vrijzinnige kiesvereniging ‘Vooruitgang’ vrouwen reglementair uitsloot. Vergaderingen, *Maandblad van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht*, 15 maart 1900, 2.

¹⁰ M.W.F. Treub, *Herinneringen en overpeinzingen* (Haarlem 1931) 70.

meeting in Groningen, waar Samuel van Houten zich kwam presenteren voor de verkiezingen van 1888.¹¹

Toch waren er mogelijkheden, en wel bij wereldverbeteraars die verder van de gevestigde orde afstonden dan Treub en zijn kornuiten. In de Vrijdenkersvereniging De Dageraad waren enkele vrouwen te vinden, zelfs in het bestuur. Ook waren ze welkom in de Unie, een vereniging die door onderlinge ontwikkeling het staatkundig leven wilde opwekken en het politieke bestuur wilde confronteren met de meningen van de burgers. De latere voorman van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) W.H. Vliegen kenschetste de Unie als een 'trait d'union' tussen de sociaaldemocraten en de uiterste linkerleugel van de burgerlijke democraten.¹²

In de Sociaal Democratische Bond (SDB) van Domela Nieuwenhuis waren vrouwen zelfs nogal gewild. Zij het, ondanks de soms veelbelovende retoriek over een eigen vrouwenstrijd, voornamelijk als hulpen van de mannen in de strijd tegen troon, beurs en altaar. Dit neemt niet weg dat ze zich hier konden oefenen in het politieke denk- en handwerk, tot aan het toespreken van volle zalen toe.¹³

Tenslotte waren vrouwen niet uitgesloten van het voor ingezetenen zonder kiesrecht zo kostbare recht van vereniging en vergadering; ze konden zichzelf organiseren. Zes vrouwen maakten er een begin mee, op een avond in oktober 1889, in hotel restaurant Suisse in de Kalverstraat.¹⁴ De lokaliteit is van symbolische waarde: hier was ook de Kiesvereniging Amsterdam opgericht en een fusie tot stand gekomen tussen De Unie en de Amsterdamse afdeling van de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht. De eenendertigjarige naaister Henriette Cohen en haar vier jaar jongere zus Grietje hadden in Wilhelmina Drucker de persoon gezien om een krachtige vrouwenvereniging mee op te zetten. Ook Drucker was naaister geweest en zij telde tweeënveertig jaren. Feitje Acronius-Duinker, de echtgenote van de penningmeester van de Am-

11 *Groninger Weekblad*, 22 januari 1888.

12 W.H. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland* II (Amsterdam 1922, tweede druk) 80. Op de ledenlijst van de Unie van 1886 (IISG: Archief van der Goes, nr. 1445 c) stonden twee vrouwen: Aletta Jacobs en de onderwijzeres F.L. Stroh. Zie ook: Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1919* (Amsterdam 2005) 169.

13 Zie Dieteren en Peeterman, *Vrije vrouwen of werkmansvrouwen?*

14 De exacte datum is onduidelijk. In 'De vrouwenbeweging in Nederland', *Evolutie*, 31 oktober 1894, 242, wordt de eerste vergadering op 5 oktober gedateerd. Staande de vergadering werd de vereniging geconstitueerd. Hetzelfde gebeurt in 'Taktiek', *Evolutie*, 22 januari 1896, 341. Wellicht was het [W. Drucker (en Haver?)], die in *De Vrije Vrouwenvereniging, haar streven en werken*, z.j. [1898] 7 schreef dat het 2 oktober was en dat de vereniging op de tweede vergadering, zonder de datum erbij te noemen, werd geconstitueerd. In 1918 schreef Drucker dat de eerste vergadering 'tegen 5 oktober' was en de tweede, constituerende, in november. W. Drucker, 'De Vrije Vrouwenvereniging', in: C.M. Werker-Beaujon e.a. (red.), *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk, Encyclopaedisch handboek* II (Amsterdam 1918) 140-141. De vergadering van 4 november was echter al geannonceerd onder de naam vvv in *Recht voor Allen* en het *Sociaal Weekblad*. Het *Handelsblad* van 6 november 1889 schrijft over de eerste oktober. Het meest aannemelijk is 3 oktober, vallend op een donderdag, blijkens een bericht in *Recht voor Allen*, 8 oktober 1889. Bij het twintigjarig bestaan wordt de datum van de constituerende vergadering op 28 oktober gesteld. Getypt rondschriften van A. Verwey Mejan aan o.a. A. Th. A. van Campen-Doesburg [1909], IIAV: collectie A.Th.A. Van Campen-Doesburg.

sterdamse afdeling, tweeëndertig jaar en zwanger van haar tweede kind, was de vierde initiatiefneemster. De vijfde was Albertine van Campen-Doesburg, echtgenote van de penningmeester van De Unie, vijfendertig, moeder van twee zonen en voor haar huwelijk onderwijzeres in nuttige handwerken. De zesde tenslotte was Maria Mater-Vonk.¹⁵ Ze hadden zich alle zes regelmatig laten onderwijzen in revolutionaire strijdpolitiek, in het beruchte Volkspark van de SDB-‘socialen’.

In een circulaire riepen de zes alle vrouwen op, ‘van welken stand ook’, samen te werken voor de rechten van ‘de Vrouw’.¹⁶ De wet moest ‘slechts erkennen “Menschen”, zonder commentaren’. Het program luidde als volgt:

- a Openstelling van alle vakken van onderwijs, zonder onderscheid, voor de vrouw;
- b Het recht om onder dezelfde voorwaarden en dezelfde bekwaamheid als de man staats- en gemeenteambten- en betrekkingen te kunnen bekleden;
- c Om bij het bezit van den doctoralen rang een leerstoel te kunnen bezetten;
- d Het recht als rechtsgeleerde om, door het verleenen van rechtskundigen bijstand, bij de rechtbank op te treden;
- e Het recht van voogdijschap, onder dezelfde voorwaarden, bij de wet voor den man voorgeschreven;
- f Het onderzoek naar het vaderschap;
- g In gehuwden staat, hetzelfde recht op het beheer en de uitgaven van het gemeenschappelijk vermogen als de man, enz.

Er was tijd nodig om zich te verenigen, vervolgden de initiatiefneemsters. ‘En die bezit “de Vrouw”, dank zij het huishouden, nooit.’ De eerste plicht van een vrouwenvereniging was dan ook die zware last ‘door onderling overleg’ te verlichten, met ‘de groote hulp van heden ten dage; machinerie, chemie, techniek.’ De circulaire eindigde met een verwijzing naar politieke machtsvorming. Iedereen werd uitgenodigd mee te werken aan het grote doel ‘vrijmaking van de vrouw’. Iedereen – als ‘lid van die groote, machtige vereeniging “vrouw”’.

‘Voorwaar een schoon en verheven doel, en een omvangrijke arbeid tevens’, aldus het *Radicaal Weekblad*, een belangrijke spreekbuis van de hervormingsbeweging.¹⁷ In weerwil van de inderdaad niet geringe, in de kern politieke inzet hadden de zes besloten om de pers erbuiten te houden. Ze wilden zich

15 Volgens het dagblad *De Amsterdammer*, 26 oktober 1889 en *De Amsterdamsche Courant*, 26 oktober 1889, waren het er vijf: Henrietta Cohen (1858-Auschwitz, 1943); Grietje Cohen (1862-1902); in de pers werden de voornamen van deze twee zeer actieve, onafhankelijk socialistische feministes meestal niet genoemd. Feitje Duinker was geboren in 1857. Haar tweede kind werd 9 april 1890 geboren. Zie: IISG: Archief Weezenkas, ds 58, nr. 23. Albertine Van Campen (1853-1930) was de enige gelovige vrouw, zij was Nederlands hervormd. Wat betreft Maria Mater-Vonk: Drucker noemde haar in 1909 A. Mater. (‘Na twintig jaar’, *Evolutie*, 10 november 1909, 121.) En in 1918: A. Mater, ‘wier meisjesnaam ik mij niet kan herinneren’. (Drucker, ‘De Vrije vrouwenvereniging’, 139.)

16 Ze is het meest volledig afgedrukt in: ‘De vrouwenbeweging in Nederland’, *Evolutie*, 7 november 1894, 250-251. In 1918 noemde Drucker het stuk een manifest. Drucker, ‘De Vrije Vrouwenvereniging’, 140.

17 *Radicaal Weekblad*, 27 oktober 1889.

concentreren op een ‘intense, maar stille propaganda’. Geen van hen had ooit in het openbaar gesproken.¹⁸ Er waren twee andere belangrijke keuzes gemaakt met betrekking tot de exclusiviteit van de vereniging. Ten eerste zou de vereniging zich aan geen enkele politieke groepering binden. Hierin kwam tot uiting dat ze een dochter was van de brede hervormingsbeweging. Tot voorbeeld strekten de Unie, de vakverenigingen en Handwerkersvriendenkring. Dit was een vereniging van joodse signatuur ter ontwikkeling, onderlinge steun en ontspanning van (ook niet-joodse) arbeiders en kleine zelfstandigen – mannelijke arbeiders en zelfstandigen, zoals in de statuten was neergelegd. De Vrije Vrouwenvereniging zou haar onpartijdigheid of onafhankelijkheid tot het einde toe verdedigen.¹⁹ Ten tweede zou ze het zonder (de hulp van) mannen doen. De dochter ging bij de geboorte al op eigen benen staan. In beide besluiten lag de kiem voor problemen met het allerminst neutrale deel van de beweging, de SDB.

Op een volgende vergadering telde de vereniging 72 leden en kreeg ze haar naam en statuten.²⁰ Om haar onpartijdigheid te benadrukken werd het de ‘Vrije Vrouwenvereniging’. In Druckers woorden diende de vereniging vrij te blijven ‘van partij, dogma, klasse of cōterie’.²¹ Dat het ernst was met die stille propaganda bleek uit het besluit dat er in de regel geen openbare vergaderingen zouden worden gehouden. Eens in de maand kwam er een huishoudelijke vergadering, met introducées.

Het doel van de Vrije Vrouwenvereniging, aldus Art. 1 van de statuten, was ‘het bevorderen van het maatschappelijk belang der vrouw en hare geestelijke en staatkundige ontwikkeling’. Het ontwikkelen van elkaar was de voor de hand liggende eerste stap. Om de beurt zouden de leden zich aan een lezing wagen. Als eerste las Grietje Cohen voor uit het werk van de sociaal bewogen Engelse romanschrijver Walter Besant. Ze knoopte er een beschouwing aan vast over het goede van leerplicht, die destijds voor meisjes noch jongens bestond, en vrije dagen voor het volk.²² Hoe regelmatig Van Campen-Doesburg en anderen ook spraken, – over coëducatie, vrouwenarbeid, vivisectie, collectief huishouden, theosofie –, uiteindelijk kwamen Drucker en Haver het meest aan het woord.

De leden konden zich in het begin tevens ontwikkelen op ‘cursusvergaderingen’ en er kwam een studiekas voor jonge vrouwen. Ook hierin liet de afkomst van de vvv zich herkennen. De cursusvergadering was een uitvinding van de SDB. De studiekas, die overigens geen succes werd, doet denken aan de studiekas van Handwerkersvriendenkring, maar dan alleen voor jongens.

18 W. Drucker, ‘De Vrije Vrouwenvereniging’, 139.

19 Zie voor de invloed van het neutraliteitsstreven van Drucker op de vrouwenkiesrechtstrijd: Mieke Aerts, ‘Om de kans op één vrouw in het parlement. De vrouwenkiesrechtbeweging tussen neutraliteit en richting’, *Jaarboek Parlementaire geschiedenis* (1999) 35-45.

20 Zie voor de statuten: *De Vrije Vrouwenvereniging, haar streven en werken*, noot 6, 7-8.

21 W. Drucker, ‘De Vrije Vrouwenvereniging’, 141.

22 *Handelsblad*, 6 november 1889; *Amsterdamsche Courant*, 6 november 1889.

Over de ontwikkeling van het ledental is weinig bekend. Volgens het jaarverslag van zowel 1893 als dat van 1896 was het ongeveer stationair gebleven.²³ Wat er in *Evolutie* over werd geschreven levert een wisselend beeld op. Dan was er weer een goede opkomst naar de vergaderingen, dan weer zo ‘n slechte dat er geen bestuur gekozen kon worden.

De stap uit de beslotenheid

In de eerste ‘stille-propaganda’ naar buiten sloot de vvv zich aan bij de beweging voor verbetering van de volksgezondheid. ‘Ieder, hetzij man of vrouw, wekelijks een bad!’, was een van de leuzen.²⁴ De particuliere instelling Toevlucht voor behoeftigen had in haar gebouw aan de Passeerdersgracht sinds een jaar een volksbadhuis geopend. Op woensdagmiddag mochten vrouwen zich wassen in de tien zinken badkuipen met water uit de Vecht. Die voorziening werd echter al spoedig afgeschaft; ze waren niet gekomen. De huishoudelijke vergadering van de vvv besloot het badhuis te vragen de zaak weer open te doen.²⁵ Ze benaderde dit vrouwenvraagstuk in typische volksbeschavingsstijl: als de mensen geen bad wilden nemen moesten ze daarin worden opgevoed, vrouwen evengoed als mannen. De vvv legde hiermee de vinger op een praktijk die hen afschreef.

Het resultaat van het overleg was dat vrouwen weer een bad komen nemen op de Passeerdersgracht. De vvv droeg daarvoor een jaar lang twee derde van de kosten. Dat kwam neer op zeshonderd gulden.²⁶ De cijfers zouden nog lang aangeven dat er veel minder vrouwen dan mannen naar de volksbadhuizen kwamen. Ze zouden gepaard blijven gaan met aantekeningen als deze, voor een badhuis in de Amsterdamse Jordaan in 1912: men moest bij de zeer lage cijfers voor vrouwen bedenken dat wegens de beperkte capaciteit op de drukke dagen ‘geen vrouwen kunnen worden toegelaten.’²⁷ Zo bezien liep in het vrouwenvraagstuk het sociale vloeiend over in het politieke: hygiëne was voor vrouwen niet zozeer een plicht waartoe ze moesten worden aangezet, als wel een te veroveren recht.

Enkele maanden later presenteerde de vvv zich in de openbaarheid van vergaderend Amsterdam. De voorgeschiedenis was als volgt. Drucker had op een huishoudelijke vergadering kritiek laten horen op een petitionnement tegen het discriminerende gedwongen geneeskundige onderzoek van prostituees en voor het strafbaar stellen van bordelen. Het ging uit van de streng protestantse

23 ‘Binnen de grenzen’, *Evolutie*, 6 december 1893, 6; ‘Binnen de grenzen’, *Evolutie*, 18 november 1896, 272.

24 Willem Francken, *Over volks- en schoolbaden, benevens eene statistiek der warmwaterbadinrichtingen in Nederland* (Rotterdam 1889) 3.

25 *Amsterdamsche Courant*, 6 december 1889; *NRC*, 5 december 1889.

26 *NRC*, 9 januari 1890; *Algemeen Handelsblad*, 9 januari 1890.

27 *Nederlandsche Vereeniging voor Volks- en Schoolbaden, Verslagen van de tiende en elfde conferentie gehouden te Scheveningen op 26 Augustus 1912 en 4 September 1913* (Zaandijk, 1913) 27, 28.

Nederlandse Vereeniging tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn (NVBZB), de zusterorganisatie van de Nederlandse Vereniging tegen de Prostitutie (NVP). Vrouwen waren evenmin uitgesloten van het recht van petitie, het meest rechtstreekse politieke instrument voor ingezetenen zonder kiesrecht. Drucker had betoogd dat schrapping van het verbod op het onderzoek naar het vaderschap uit de wet het kwaad beter zou bestrijden dan het sluiten van bordelen. Dit verbod dateerde uit de Napoleontische tijd en hield in dat een in de steek gelaten ongehuwde moeder geen verhaal kon halen bij de vader van haar kind. Geen wonder dat in de prostitutie nogal wat ongehuwde moeders waren te vinden.

De volgende dag kwam Druckers kritiek in de vorm van enkele onaangenaam ridiculiserende regels in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* terecht. De presidentie voelde zich verplicht in het openbaar in debat te treden op de vergadering van de NVBZB en de NVP over het petitionnement.²⁸ Haar optreden daar leidde tot de omslag in de strategie van de vvv. Na goed overleg met de vergadervoorzitter, de Amsterdamse hoogleraar scheikunde en bestuurslid van de NVP J.W. Gunning, en met bezoeker van de vergadering Domela Nieuwenhuis, besloot de vvv een eigen handtekeningenactie te beginnen voor het onderzoek naar het vaderschap. Daartoe hield ze in mei 1890 haar eerste openbare vergadering, in het sociaal-democratische vergaderpaleis Plancius. Sprekers waren een van de gezusters Cohen, Wilhelmina Drucker, Domela Nieuwenhuis en de bekende hervormer Daniel De Clercx. De kranten telden vijf- tot zeshonderd toehoorders.²⁹

Het toespreken van zalen en zaaltjes mensen in het land met de handtekeningenlijst ter tekening begon in Rotterdam. In de volle zaal zaten ook jonge vrouwen, aldus de *NRC*, terwijl het toch geen geheim was dat Drucker en Grietje Cohen uit Amsterdam ‘voor het scrabeuze van de bijzonderheden bij haar mededeelingen niet terugdeinsden’.³⁰ Groningen, Friesland en Noord-Holland kwamen vervolgens aan de beurt. Vooral Drucker, later ook Haver, werd om strijd door de SDB-afdelingen gevraagd om te komen spreken. Plaatselijk en landelijke sociaal-democratische grootheden kwamen op haar af, om hun licht over de vrouwenkwestie te laten schijnen. Blijkens alle krantenverslagen reageerden mannen in het algemeen veel meer dan vrouwen. Het sociaal-democratische *Recht voor Allen* berichtte over het debat na een van Druckers optredens dat vijf personen haar in hoofdzaak gelijk gaven maar toch hun bedenkingen hadden. ‘Een kwam op voor het socialisme, een voor de bescherming der vrouw, een Israëliet voor zijn belijdenis en een vrouw voor hare inzichten als vrouw van een arbeider. Een man betuigde zijne onverdeelde symphatie.’³¹

28 *NRC*, 6 februari 1890; ‘De vrouwenbeweging in Nederland’, *Evolutie*, 7 november 1894, 249.

29 *Het Maandblad. Getuigen en redder*, 1 juni 1890 (overgenomen uit de *Haarlemsche Courant*); *Amsterdamsche Courant*, 22 mei 1890; *NRC*, 21 mei 1890; Dagblad *De Amsterdammer*, 22 mei 1890; *Radicaal Weekblad*, 25 mei 1890; *Recht voor Allen*, 24 mei 1890.

30 *NRC*, 6 juni 1890. Zie ook: *Recht voor Allen*, 7 juni 1890.

31 *Provinciale Groninger Courant*, 18 juli 1890.

Deel van de beweging

Vooruitstrevend Amsterdam wist de nieuwe vereniging te vinden. Zo stond ze op de lijst uitgenodigden om naar Engels voorbeeld een ‘Volkspaleis’ te stichten. Dat zou Ons Huis in de Rozenstraat worden.³² In de persoon van Van Campen-Doesburg nam de vvv deel aan de oprichting van Leeskunst, een verzameling leesclubs voor het volk, samen met onder meer de vooruitstrevend liberale publiciste H  l  ne Mercier en de gematigde socialist A.H. Gerhard.³³

Zij aan zij met de vooruitstrevende Amsterdamse arbeidersorganisaties getuigde de vvv daarnaast van haar politieke keuze voor staatsinterventie in het vrije spel van maatschappelijke krachten. Zo was ze lid van het begin 1892 opgerichte comité voor kindervoeding op school van gemeentewege. Dit was een sociaaldemocratisch alternatief voor de filantropische vereniging Kindervoeding van Amsterdamse burgerheren en -dames, die een voorstel tot gemeentesubsidie had afgeslagen. Als enige vrouwenvereniging prijkte de vvv ook op de lijst van leden van het Comité ter verkrijging van een Gemeentelijke arbeidsbeurs, tussen de Amsterdamse SDB en een groot aantal werkliedenverenigingen.³⁴

Eind 1891 nodigde de vvv dit soort organisaties uit om actie te voeren voor gemeentelijke stoomwasserijen. In deze tijd verschenen de eerste – particuliere – ‘stoom-wasch- en strijkinrichtingen’ in de stad. H  l  ne Mercier en Daniel de Clercq hadden verslag gedaan van de gemeentelijke exploitatie van wasserijen in het Schotse Glasgow, het lichtend voorbeeld van sociale stadspolitiek.³⁵ Het vvv-initiatief mondde uit in het ‘Comité ter verkrijging van stedelijke stoomwasscherijen’. Drucker was voorzitter, Haver secretaris. Als penningmeester fungeerde de jonge, pas aangetreden secretaris van de Amsterdamse SDB, Henri Polak.

Haver en Van Campen-Doesburg schreven een brochure en de vrije vrouwen organiseerden per buurt vergaderingen ter uitleg. Het comité als geheel hield openbare vergaderingen en het organiseerde een enquête onder vrouwen van vakverenigingsleden met vragen over hoe vaak en onder welke omstandigheden ze de was deden. Ook met een enquête, met cijfers en feiten uit de maatschappij, konden politieke buitenstaanders kracht van spreken proberen te krijgen. Het comité – de vvv bleef de drijvende kracht ervan, diende in de loop van de tijd drie adressen in bij de gemeenteraad.³⁶

32 *Amsterdamsche Courant*, 17 november 1890.

33 *NRC*, 12 december 1890. Zie ook: [H  l  ne Mercier], ‘Leeskunst’, *Sociaal Weekblad*, 30 mei 1891, 214–216; J.H. R  ssing, ‘Leeskunst’, *Weekblad De Amsterdammer* 1, 24 april 1890, 11, 1 mei 1890.

34 *Recht voor Allen*, 2 september en 5–6 oktober 1890; *Sociaal Weekblad*, 11 oktober 1890, 331 en 25 oktober 1890, 345. Voor de arbeidsbeurs: *Sociaal Weekblad*, 9 juni 1893, 187; ‘Binnen de grenzen’, *Evolutie*, 6 december 1893, 6–7.

35 *Radicaal Weekblad*, 15 november 1891. Zie ook: D. de Clercq, *Glasgow en hare gemeente-organisatie. Een voorbeeld van praktisch socialisme met eene beschouwing over inkomsten- of grondrechtelijke belasting* (Amsterdam 1891).

36 [Th. Haver en Van Campen-Doesburg?], *Stoomwasscherijen. Een woordje aan de Amsterdamsche Arbeidersvrouwen* (z.p z.j.). Voor de enquête: *De Strijd*, 19 juni 1892. Zie verder: *Recht voor Allen*, 24 maart 1892, 15–16 december 1892 en 1–2 juni 1893. Zie ook: J.S.R. Baerveldt-Haver, ‘Mevrouw

De in anti-parlementair vaarwater geraakte SDB begon zich allengs te ergeren aan het ‘misplaatste vertrouwen’ van het comité in het Amsterdamse bestuur en trok zich terug.³⁷ Vertrouwen daarin lag ook veel meer in de lijn van de vooruitstrevend liberalen. In deze jaren maakten C.V. Gerritsen en Treub zich sterk voor gemeentelijke exploitatie van openbaar vervoer, gas en water. De eerste gemeentelijke wasserij kwam pas in 1918. Toch leverden de vrije vrouwen, anders dan Gerritsen en Treub zonder zetel in de gemeenteraad, een aandeel in de strijd voor collectieve voorzieningen met het was-, droog- en strijkwerk. Dit deden ze lange tijd voordat de Sociaal Democratische Vrouwenclubs zich ervoor gingen inspannen.³⁸

Sekse als strijdpunt

Hoe welkom de nieuwe vereniging ook was in de hervormingsbeweging, er waren prioriteiten – en grenzen. In de strijd van de dag bleken vooral socialisme en vrouwenemancipatie elkaar slecht te verdragen. Het duurde dan ook niet lang of de sociaaldemocratische vrouwen verlieten de vereniging. Vrijheid van arbeid was het eerste strijdpunt. De SDB – evenals later de in 1894 opgerichte SDAP – verschilde opvallend genoeg juist alleen op dit punt niet van de ‘burgerlijke’ partijen; ze sprak zich uit voor een wettelijke ‘arbeidsbescherming’ alleen voor vrouwen en zo nu en dan zelfs voor een arbeidsverbod.³⁹

Op 1 mei 1890 waren ruim veertienhonderd Amsterdammers naar Plancius gekomen om te luisteren naar enkele werkmannen, het mannenkoor Excelsior en Domela Nieuwenhuis. Ze gaven gehoor aan de oproep van de marxistische Tweede Internationale om deze dag voortaan te wijden aan manifestaties voor een achturige werkdag. In het debat-na meldde zich slechts één persoon met kritiek op Domela Nieuwenhuis. Het was de presidente van de vvv, die hem over een beperking en zelfs een verbod van arbeid voor vrouwen en kinderen had horen spreken. Zij was daar tegen; vrouwen waren geen kinderen die bescherming nodig hadden. Vijfendertig jaar later herinnerde Henriette Cohen zich Druckers optreden nog levendig. Met de aanboden volksleider in debat gaan ‘was in die dagen in dien kring weinig minder dan Majesteitsschennis’.⁴⁰

W. Drucker 1847-30 sept 1917’, *De Amsterdammer*, 29 september 1917; ‘Gemeentelijke stoomwascherijen’, *Evolutie*, 19 september 1917, 99-100.

37 *Recht voor Allen*, 15-16 december 1892; *Recht voor Allen*, 27 juni 1894, 102.

38 *Evolutie*, 24 juli 1918, 71-72. De tarieven bleken te hoog te zijn. Zie: ‘Meer gemeentelijke waschhuizen’, *Het Volk*, 7 november 1928, U. Jansz, ‘Gemeentelijk koken en wassen in Amsterdam. 1915-1939’, *Amsterdamsch Sociologisch tijdschrift* 7 (1981) nr. 4, 515-519. Zie voor het besef dat de vvv er het eerst werk van had gemaakt: H.v.Z.-v.d.B., ‘Mevrouw W. Drucker’, *De Toekomst*, 29 september 1917; J.S.R. Baerveldt-Haver, ‘Mevr. W. Drucker’. Zie ook: Cariannne van Dorst, *Een techniekgeschiedenis van het wassen in Nederland 1890-1968* (proefschrift Eindhoven 2007) 37-44.

39 Zie hiervoor Braun, *De prijs van de liefde*, 100-111; Ulla Jansz, ‘Women or Workers? The 1889 Labor Law and the debate on Protective Legislation in the Netherlands’, Ulla Wikander e.a. (eds.), *Protecting Women. Labor Legislation in Europe, the United States and Australia, 1880-1920* (Urbana-Chicago 1995) 188-209.

40 *Amsterdamsche Courant*, 3 mei 1890; *Het Nieuws van den dag*, 3 mei 1890; *Radicaal Weekblad*,

In dit jaar ook begon op Het Bildt, in de noordwestelijke hoek van Friesland, een uitzichtloze strijd voor een beter leven tegen de boeren, de landeigenaars, de politie en het leger. Het loon moest hoger. Maar bovenal, aldus stakingsleider Jan Stap van de landarbeidersvereniging Broedertrouw, was de veldarbeid van getrouwde vrouwen een ergernis. Eerst moesten alle mannelijke arbeiders werk hebben, wilden ongehuwde vrouwen aan de beurt komen. Pas daarna, als ook dezen aan het werk waren, zouden de gehuwde vrouwen aangenomen moeten worden. De looneis voor de mannen was 12 cent per uur, voor de ongehuwde vrouwen 7,5 cent.⁴¹ Toen Stap de Amsterdamse strijdmakkers verslag deed van de staking in Friesland kreeg hij vanuit de zaal te maken met 'juffrouw Cohen' en 'juffrouw Drucker'. Ze meenden dat ook vrouwen de vrijheid moesten hebben om te werken. De zaal keerde zich eensgezind tegen hen.⁴² Het vvv alternatief was, fraai consequent: eerst alle kostwinners van gezinnen, ongeacht sekse, aan het werk, dan de alleenstaande personen.⁴³ Het kwam op dit punt niet meer goed tussen de Vrije Vrouwenvereniging en de sociaaldemocratie.

Een even pijnlijke strijd begon in augustus 1890 om het staatsburgerschap. De plaats van handeling: een landelijke openlucht-meeting voor het algemeen kiesrecht, in een weiland bij Heerenveen. Als sprekers traden de bekende voor mannen op van de Friese Volkspartij, de Hollandse SDB en Drucker. De vvv-presidente tekende voor de eerste toespraak van een vrouw op een politieke massameeting in Nederland. Tot verrassing van de toehoorders verklaarde ze zich – 'thans' – niet voor algemeen kiesrecht voor vrouwen. Het is in dit verband interessant te noteren dat het kiesrecht niet voorkwam op het vvv-program van eisen. Net zo min overigens op dat van de SDB; het ging de sociaaldemocraten om algemeen mannenkiesrecht. Naar goed meritocratisch inzicht had Drucker in deze dagen liever eerst leerplicht – voor zowel vrouwen als mannen – en vervolgens pas algemeen kiesrecht. Ook repte ze van 'geleidelijk' vrouwenkiesrecht, te beginnen met vrouwen met een beroep of een onderwijsacte. Zo zouden vrouwen niet de speelbal worden van de politieke partijen.⁴⁴ Of, zoals ze het een andere keer uitdrukte, geen werktuig van het 'eene of andere partijhoofd'. Daarmee bedoelde ze vooral Domela Nieuwenhuis.⁴⁵

Ondanks die terughoudendheid had de presidente van de vvv twee hoge feministische noten op haar zang. Als het algemeen vrouwenkiesrecht er zou zijn, wist ze, zouden vrouwen natuurlijk geen mannelijke kandidaten kiezen, maar vrouwelijke. Bovendien stak het haar dat ontwikkelde vrouwen waren

4 mei 1890; *NRC*, 2 mei 1890; *Recht voor Allen*, 4-5 mei 1890; H. Cohen, 'Ter herinnering', *Evolutie*, februari 1926, 2.

41 *Het ontstaan en de werking der vereeniging 'Broedertrouw' te St Jacoba-parochie (Gemeente Het Bildt) aan het volk verteld door Jan A. Stap* ([Overdruk *Friesch Volksblad*] 1891) 15, 24; *Recht voor Allen*, 26 februari 1891.

42 *Het Nieuws van den Dag*, 25 december 1890.

43 *NRC*, 13 maart en 17 juni 1891. Voor het alternatief: *Recht voor Allen*, 13 maart 1891.

44 *NRC*, 19 augustus 1890; *Handelsblad*, 19 augustus 1890; *NRC*, 11 december 1890; *Recht voor Allen*, 17 oktober 1890.

45 *NRC*, 16 oktober 1890.

verstoken van het recht dat ‘de eerste de beste lummel’ van een man wel mocht uitoefenen. De sociaaldemocraten zagen in haar woorden een abject pleidooi voor ‘dameskiesrecht’; de strijd op dit punt zou tot 1922 duren.⁴⁶

Al snel spande Drucker zich in voor algemeen kiesrecht, ‘vooral wat de vrouw betreft’.⁴⁷ In het verkiezingsjaar 1891 werd het voor de vvv een speerpunt. In Amsterdam hadden de Unie, de sdb-afdeling, een tiental vak- en andere organisaties en de vvv zich verenigd op ‘onmiddellijke invoering van Algemeen Kiesrecht’. Op de kandidatenlijst van de vvv stonden acht mannen (waaronder Gerhard en Gerritsen) en de ‘protestkandidate’ mevrouw Meuleman van Ginkel.⁴⁸ Had Aletta Jacobs zichzelf acht jaar eerder als kiezeres gekandideerd, de vrije vrouwen maakten nu aanspraak op het recht van vrouwen volksvertegenwoordigster te zijn.

Het jaar daarop zond de Vrije Vrouwenvereniging een adhesie-telegram naar een meeting voor vrouwenkiesrecht in het Hyde Park te Londen en organiseerde ze de eerste openbare vergadering over het vrouwenkiesrecht in Nederland.⁴⁹ Op het spel stond het voorstel tot uitbreiding van het mannenkiesrecht van het kabinet Tak-Van Poortvliet. De coalitiegenoten van de vvv betoonden zich er gelukkig en voldaan mee. Hierdoor barstte de bom tussen het ‘mannen eerst’ van de sociaal-democratie (en, zij het minder gearticuleerd, de vooruitstrevend liberalen) en het ‘gelijk op van beide seksen’ van de vvv. Immers, hoe meer het mannenkiesrecht zich zou uitbreiden hoe groter de vernedering voor ‘de Vrouw’ zou zijn.

Zo gebeurde het dat de vvv, ook binnen de beweging waar ze deel van uitmaakte, in korte tijd was geëvolueerd van ‘stille propaganda’-kracht tot assertieve oppositiegroep. In de perceptie van Polak, een (SDAP-)mensenleven later, krijgt haar plaats in de beweging letterlijk vorm. Hij herinnerde zich de T-vormige tafel in het bovenzaaltje van het vergaderlokaal van de Unie. De korte kant was voor het bestuur en aan de lange kanten zaten, ‘eerbiedig’, de leden Van der Goes, De Levita, hijzelf en anderen. Verder zag hij voor zich ‘het contingent der Vrije Vrouwen-Vereeniging, de dames Drucker (...), Schook-Haver, gezusters Cohen, Beyllonse Peyra en Dondorp, oneerbiedig gezeten aan een afzonderlijke tafel, van welk strategisch punt zij den even onverstaanbaar als onbeteugeld oreerenden voorzitter bestookten.’⁵⁰ Deze conflicten ten spijt bleef de vvv op punten samen optrekken met de coalitiegenoten in de hervormingsbeweging.

46 NRC, 19 augustus 1890.

47 W. Drucker, ‘Ingezonden’, *De Volkszaak* (weekblad voor de volkspartij in Groningen), 20 juni 1891.

48 *Recht voor Allen*, 14 april 1891. Zie voor het vooraanstaande lid van de vvv Petronella Catharina Meuleman-van Ginkel (1841-1902) Fia Dieteren, ‘Moeder van de Theosophische Vereeniging. Piet Meuleman-van Ginkel, theosoof en feministe’, *Historica* (febr. 2002) 23-25.

49 *Recht voor Allen*, 26-27 mei 1892. Voor de openbare vergadering: *De Strijd*, 11 september 1892; *Recht voor Allen*, 8-9 september 1892; dagblad *De Amsterdammer*, 8 september 1892.

50 H. Polak, ‘Kroniek’, *Het Volk*, 10 november 1928; Catharina Maria Beyllonse Peyra (1861-1940) was de echtgenote van de latere Unie-bestuurder en actief hvvv-lid D.W. Beyllonse; S. Dondorp was het vvv-lid Sientje Dondorp (1848-1928).

De ontvangst

Tegen haar wil oefende de nieuwe vereniging onmiddellijk een geweldige aantrekkingskracht uit op de dagbladpers. De *Amsterdamsche Courant*, het *Handelsblad* en de *NRC* wisten raillerende reportages te leveren van de eerste en daarop volgende ledenvergaderingen. Een vrouw was speciaal met dit doel lid geworden en had zich in de eerste krant gepresenteerd als ‘verslaggever onder de tafel’.⁵¹ Het was mej. A.J.J. Ebeling, correspondentente van diverse Amsterdamse bladen, de *Provinciale Groninger Courant* en de *Leeuwarder Courant*.⁵²

De Huisvrouw, een liberaal georiënteerd weekblad dat zich regelmatig uitsprak voor de emancipatie van de vrouw en zichzelf in de ondertitel identificeerde als ‘weekblad voor dames’, toonde zich onaangenaam verrast door de aanwezigheid van socialistische vrouwen bij de vvv. Was het contrast tussen de ‘grootte dingen’ op het program en het besluit cursussen in taal en naaien te organiseren, niet veel te groot? Minzaam raadde de redactrice van *De Huisvrouw* de nieuwe vereniging aan om zich ‘voorlopig te beperken tot de ontwikkeling der vrouwen uit hare kringen.’⁵³ Zo zagen de vrije vrouwen die de ‘grootte, machtige vereeniging “vrouw”’ ook ‘vrij van klasse’ wilde organiseren, zich niet alleen geconfronteerd met de sekse-solidariteit van de andere sekse, maar ook met de klasse-solidariteit van hun eigen sekse.

De satirische bladen weerden zich met kracht van woorden en beelden, menigmaal verwijzend naar een vrouwelijk – seksueel – gemis dat naar compensatie zocht. *De Rode Duivel* van de latere SDAP-bestuurer Louis Hermans beheerste zich het minst in dit genre. Naar aanleiding van een serie grappen over het oude vrijsterschap van ‘mej. Drukte’ had de toen zesenvertigjarige presidente van de vvv op een vergadering opgemerkt dat, als de redacteur van de *Rode Duivel* de enige man op de wereld zou zijn, zij nog niet met hem zou trouwen. Dat inspireerde hem tot de volgende strofe:

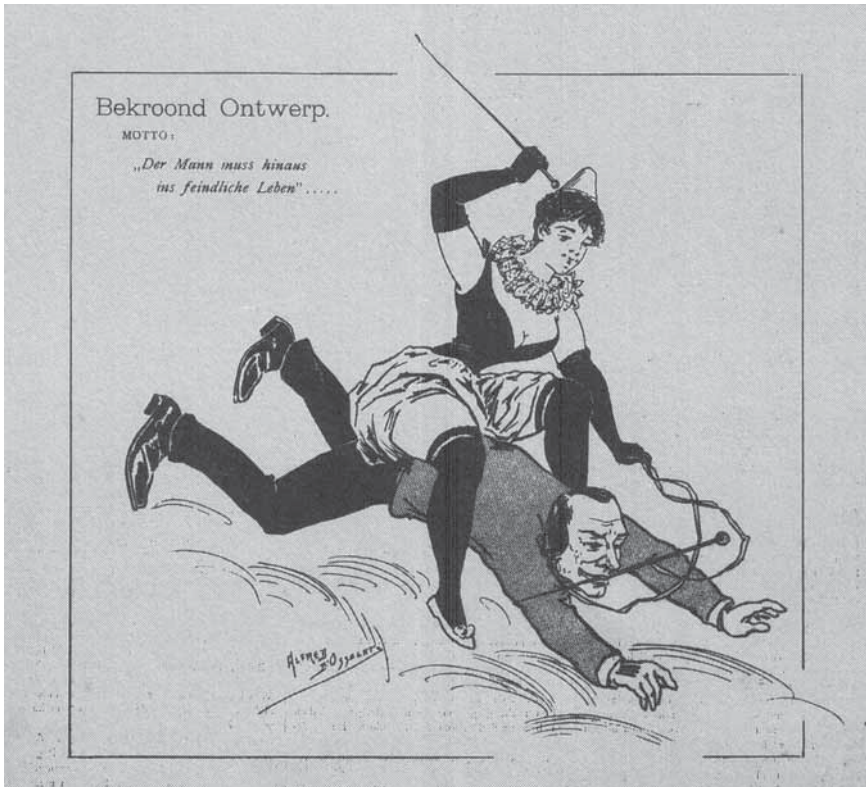
Zoo zeker noemt men juffrouw Drucker
Een jonge deern, mollig frisch,
Tenzij men vol eerbied en vol liefde,
Voor een perkamete tronie is.⁵⁴

51 *Amsterdamsche Courant*, 9 november 1889; *Handelsblad*, 6 november 1889, 5 december 1889 en 9 januari 1890; *NRC*, 9 januari 1890.

52 ‘Binnen de grenzen’, *Evolutie*, 20 december 1893, 7; ‘Beroepskeuze der vrouw’, *Evolutie*, 29 maart 1894, 3; ‘Binnen de grenzen’, *Evolutie*, 16 januari 1895, 334; Soranus [J.H. Geerke], ‘Langs Amstel en IJ’, *De Portefeuille*, 18 jan. 1890, 2. Ebeling was ook vertaalster van *En Famille* van Hector Malot en enkele romans van Ouida, recensente en actief in de anti-vivisectie beweging. Zie: A.J.J. Ebeling, *Bewijst elkander schuldige eer. Open brief aan den Heer Dirk Beerends* (Amsterdam 1893). Het zou wel eens kunnen dat zij de latere secretaresse van de Sociaaldemocratische toneelschrijver Herman Heyermans was. Zie: Hans Goedkoop, *Geluk. Het leven van Herman Heyermans*, (Amsterdam 1996) 242-243.

53 ‘Eene teleurstelling’, *De Huisvrouw*, 9 november 1889.

54 ‘Juffrouw Drucker kontra De rode duivel’, *De Roode Duivel*, 15 mei 1893; ‘Aan Mr. Pelrin, enz.’, *De Roode Duivel*, 5 juni 1893.

Afb. 2 De Vrije Vrouwenvereeniging wordt in satirisch weekblad *De Clown* in een geseksualiseerd beeld als manvijandig voorgesteld. *De Clown*. Geïllustreerd Humoristisch Satiriek Weekblad, 14 januari 1893.

Reacties van de satirische pers zijn veelzeggend, maar niet maatgevend. De hoeveelheid zakelijke publiciteit in de meer of minder vooruitstrevende pers over allerlei vvv-voorstellen op bijeenkomsten en congressen en ook over hun eigen vergaderingen, moet niet worden onderschat. Zo berichtte het *Sociaal Weekblad*, een andere belangrijke spreekbuis van de hervormingsbeweging, met genoegen over de actie voor gemeentelijke wasserijen en voegde eraan toe: ‘met die vrucht van haar bestaan zou zeker de meest spotlustige dagblad-reporter niet den spot drijven.’⁵⁵

Wat rest is de ‘spot en hoon’ in de politieke arena zelf, die niet of nauwelijks in druk is bewaard en waarover de vrije vrouwen zich destijds en in retrospectief eenstemmig beklagden.⁵⁶ Ook deze leidde de aandacht weg van het nieuws

⁵⁵ *Sociaal Weekblad*, 8 februari 1890, 47.

⁵⁶ Enkele voorbeelden: Henriette Cohen, ‘Aan de Redactie van het Feestnummer van “Evolutie”’, *Evolutie*, 4 oktober 1905; C.M. Beyllonse-Peyra, ‘In Memoriam’, *Evolutie*, februari 1926, 3. Voor Van Campen-Doesburg: IIAV, Collectie A. van Campen-Doesburg, brieven aan Gesina van der Molen e.a.

dat niet alleen de klassen- maar ook de seksenverhoudingen aan hervorming toe waren, naar de gemankeerde 'vrouwelijkheid' van de boodschapsters ervan. Er was het depolitiserende 'argument' dat ze een hekel aan mannen hadden. In *De Sociaaldemokraat* van de SDAP stond in 1896 zwart op wit dat *Evolutie* de dingen weer eens op de 'gewone mannenhatende manier' had voorgesteld. *Evolutie* had gewraakt dat de SDAP de dienstboden niet had inbegrepen in zijn strijd voor een achturedag en zelfs betoogd dat de huisvrouw er recht op zou moeten krijgen. En niet voor het eerst had het blad de vergelijking getrokken tussen de man en 'zijn sloof' en de patroon en zijn arbeider.⁵⁷

'Giftiger nog' dan voor 'mannenhaatster', aldus Drucker in 1895, kon een feministe voor 'lesbisch' worden uitgemaakt. Hoe vreselijk ze dat vond mag blijken uit haar terugblik op de eerste openbare vergadering van de vvv. De organisatrices beefden voor wat er komen zou, schreef ze, want ze waren 'beladen met een der vuilste aantijgingen die in 's mensen brein kunnen opkomen', van dat soort dat ze er voortaan voor oppasten om contact met kinderen of jonge meisjes te leggen. 'Slapeloze nachten vol droefheid' hadden ze ervan achter de rug.⁵⁸

Het goedmoediger, maar niet minder depolitiserende tegenspel dat in de regel intelligent debatterende politici en opinieliders regelmatig gaven, zeurde misschien wel het vervelendst door. Niet alleen de voormannen van de SDB en de Volkspartij kwamen op de uitdaging af om een 'vrije vrouw' tot andere gedachten te brengen. Het liberale Tweede Kamerlid F. Lieftinck probeerde het met Drucker, in Haarlem. Hij vond, noteerde *Recht voor Allen*, 'in Mej. D. zo weinig de *vrouw* terug' en weidde 'op poëtische wijze' uit over de vrouwelijke hoedanigheden, om tenslotte te concluderen dat het een zegen was als men een einde maakte aan de vrouwenarbeid.⁵⁹

Ook Allard Pierson interesseerde zich voor de vrouwenzaak. Hij kwam naar de openbare vergadering van de Vrije Vrouwenvereniging waar de Belgische juriste en feministe Marie Popelin sprak. Omdat ze een vrouw was, had de balie in Brussel haar niet willen beëdigden als advocaat. In het debat-na betoogde de hoogleraar kunstgeschiedenis dat hij op sommige punten met haar kon meegaan, maar dat 'het hogere wezen in de vrouw geknakt zou worden' als ze in dezelfde positie kwam als een man – een positie die trouwens ook heus niet zo begerenswaardig was. Nadat Popelin hem had beantwoord diende ook Drucker hem van repliek 'op een wijze dat de vergadering meermalen in een lachbui losbarste'.⁶⁰ Ook deze mannen genereerden een deel van de publiciteit voor de Vrije Vrouwenvereniging.

57 'De achturedag in het huishoudelijk bedrijf', *De Sociaaldemokraat*, 7 maart 1896; 'De achturedag', *Evolutie*, 26 februari 1896, 381.

58 'De Officieele wetenschap aan het woord', *Evolutie*, 21 augustus 1895, 161; 'De vrouwenbeweging in Nederland', *Evolutie*, 31 oktober 1894, 243.

59 *Recht voor Allen*, 1 januari 1891.

60 *Recht voor Allen*, 27 februari 1892; dagblad *De Amsterdammer*, 25 februari 1892.

Het leiderschap van Wilhelmina Drucker

Hoe ingetogen aanvankelijk ook, de Vrije Vrouwenvereniging had vrouwen voor het eerst opgeroepen tot politieke machtsvorming. Die ambitieuze onderneming is moeilijk denkbaar zonder de ‘leerschool’ – zoals Drucker het later uitdrukte – die de vrije vrouwen hadden opgedaan bij de, deels gevaarlijk ‘onparlementaire’, politieke oppositie.⁶¹ Dit neemt niet weg dat ze nieuw terrein betraden. Van de vrouwenbeweging in andere landen wisten ze weinig.⁶² Het besef dat ze bijna alles nog moesten uitvinden klinkt sterk door in hun herinneringen.

Welke stijl paste een belangenorganisatie van vrouwen? Op welke toon kwam hun pleidooi voor seksen-gelijkheid het beste door? Heel kort gezegd was de verwachting, ook van hun coalitiegenoten, dat ze ‘vrouwelijk’ bleven en dientengevolge de andere sekse niet als tegenpartij identificeerden. Het compliceerde hun zaak enorm. Politiek handelen en spreken begint immers bij het benoemen van tegenstellingen. Wilhelmina Drucker nu, had hier meer dan voldoende aanleg voor. De vaak barok aangeklede variaties op het thema van de man-en-zijn sloof en de patroon-en-zijn arbeider waren van haar hand.

De handicaps voor sprekende vrouwen die *De Amsterdammer* had geschetst leken op de presidente van de Vrije Vrouwenvereniging niet te drukken. Volgens Vliegen sprak zij ‘goed, met veel vuur en veel talent’, volgens de *Provinciale Groninger Courant* ‘geestig’ en ‘met vuur en overtuiging’.⁶³ De bekende vooruitstrevende journalist J.H. Geerke noteerde dat zij haar ‘gloeiende improvisatie’ over het onderzoek naar het vaderschap uitsprak met een ‘heldere sympathieke stem’ die tot alle hoeken van de zaal doordrong. Maar het *Utrechts Dagblad* hoorde een jaar later ‘een plat Amsterdamsch, onaangenaam dialect’ uit mej. Druckers mond en het *Handelsblad* vond dat ze ‘pompeus’, ‘gemaakt’ en ‘ruw’ sprak. Ook de factor klasse bleef meetellen in de observaties.

Het *Utrechts Dagblad* portretteerde Drucker verder als volgt.

’t Gelaat is schrander, eenigszins opgewonden donkere oogen. Met driftige aanzettes hamert ze op het bekende aambeeld; ’n vrouw met temperament. Bij applaus lacht ze met een zenuwtrek van bedwongen pret. Haar spraakorgaan is dof, ’n beetje mannelijk. Druk gesticuleert ze met den linkerarm, waarmee ze een notitieboekje vasthoudt. Haar oogen staren in de ruimte. Ik ben zeker dat ze haar publiek niet ziet. Ze lijdt aan vrouwenrechtenmanie; me dunkt een verstandig praatje bij een kopje thee in de huiskamer ware in staat, haar van veel harer utopieën te genezen ...⁶⁴

61 Drucker, ‘De Vrije Vrouwenvereniging’, 136.

62 ‘Na twintig jaar’, 122. Zie voor de invloed die de vvv juist andersom had op andere landen: Aerts en Everard, ‘Forgotten intersections’.

63 Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding* 11, 214; *Provinciale Groninger Courant*, 18 juli 1890. Zie ook voor haar geestige opmerkingen: *Radicaal Weekblad*, 11 mei 1890.

64 *Dagblad De Amsterdammer*, 22 mei 1890; *Leidsch Dagblad* (overgenomen van het *Utrechts Dagblad*), 21 november 1892; *Handelsblad*, 15 april 1891.

De kans is groot dat de dagbladjournalist die eigenaardig onheuse manier van portretteren had afgekeken van de letterkundige Frans Netscher. Deze leefde zijn naturalistische zoektocht naar nervositeit en neurose ook uit in zijn parlementaire portretten uit 1889, onder meer in een massa sarcastische verkleinwoordjes. Kamerleden met een bijzondere politieke missie waren het minst veilig voor zijn pen. De presidente van de vvv belandt langs deze weg in het gezelschap sprekers die in de Tweede Kamerzaal hun aspiraties ten gehore brachten. Daar staat ze direct naast de antirevolutionaire ‘fanatieke schreeuwelijk’ J.C. Fabius. ‘Zijn armbewegingen hakken de lucht’, aldus Netscher, ‘zijn oog-appels gloeyen van opgewondenheid, en zoo staat hij in zijn bankje te briesen van van dweepende verontwaardiging en geïrriteerde onmacht’.⁶⁵

De overeenkomst tussen de twee beschrijvingen zegt meer: het verhaal van de vvv speelde zich af binnen de algemene verschuiving in politieke stijl, zoals De Haan en Te Velde die in deze tijd hebben gesignaleerd. De leiders van nieuwe groepen daagden de gezeten liberale politieke klasse uit met politiek gedrag dat als buitenparlementair, ‘onfatsoenlijk’ en ‘populistisch’ werd ervaren. Dat deden ze in zekere zin met voorbedachte rade. Met name Domela Nieuwenhuis en Abraham Kuiper, met achter hen de werklieden en het antirevolutionaire volk achter de kiezers, klopten op de deur van de democratische staat in wording. Of liever gezegd, beukten op die deur, in de ogen van de omstanders, zodat onzachte personaliteiten niet uitbleven.⁶⁶ De vrije vrouwen kregen eveneens hun deel – het mikpunt was hier Drucker.

De ‘slachtoffers’ van allerlei schandaliserende publiciteit hadden er een zeker politiek profijt van. Ook de vrije vrouwen stelden al snel vast dat de ophef een mobiliserende uitwerking had. Een verschil was dat ze niet hadden gekozen voor de rumoerige propaganda van de ‘onfatsoenlijke’ politiek, maar voor de ‘fatsoenlijke’, stille propaganda van het goede overleg.⁶⁷ Anders dan bijvoorbeeld Kuiper hadden ze het evenmin voor het kiezen of ze behalve in de Kamer ook daarbuiten aan politiek wilden doen.⁶⁸ Een verschil is ook dat de bevolkingsgroep die de vvv wilde vertegenwoordigen als sekse op de deur klopte. Dat compliceerde hun zaak eveneens enorm; een deel van de werklieden en een nog groter deel van de antirevolutionairen waren vrouwen.

De presidente van de vvv werd vrijwel onmiddellijk na de oprichting de meest curieuze vrije vrouw, maar ook de meest geduchte: de NRC noteerde dat ‘een zekere handigheid van betoogrant’ haar niet kon worden ontzegd.⁶⁹ Hoe

65 Frans Netscher, *In en om de Tweede Kamer. Parlementaire opstellen en schetsen* (Amsterdam 1889) 171. Met dank aan Henk te Velde.

66 Henk te Velde, Ido de Haan, ‘Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 167-200; Henk te Velde, ‘Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting. 1848-1917’, in: Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy, Henk te Velde, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Amsterdam 2007) 97-147, 132.

67 Voor de term ‘fatsoenlijk’ en de politieke effectiviteit ervan: Henk te Velde, ‘Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit’, *De Negentiende Eeuw* 28 (2004) 3, 193-205.

68 Idem, ‘Van grondwet tot grondwet’, 121.

69 NRC, 6 juni 1890.

coöperatief Drucker zich in coalities ook opstelde, zij had een felle, polemische en nu en dan geraakte discussiestijl. ‘U geloofdet ons rijk’, zo beantwoordde zij de neerbuigende reactie van *De Huisvrouw*, ‘en u behoort tot hen die den Christus zouden kruisigen, omdat hij slechts de zoon eens timmermans was, en eene Jeanne d’Arc zouden verbranden, omdat zij slechts boerin was’. Voor *De Huisvrouw* was het een ‘ruwe en kwetsende beschuldiging’. Voor wie er een element van zelfgekozen opoffering in herkent: Wilhelmina Drucker was inderdaad een bewonderaarster van Multatuli.⁷⁰ Haar persoonlijke betrokkenheid bij de politieke strijd was, in dit verband, vergelijkbaar met die van de genoemde volksleiders Kuyper en Domela Nieuwenhuis.

Ook Theodore Haver wist zich uitstekend te weren in de confrontaties met betrekking tot arbeid en kiesrecht. Drucker echter bracht haar bijzonder scherpe tong mee, waarmee ze ‘de Man’, de vooruitstrevende helaas niet uitgezonderd, zelfs van ‘vrouwenhaat’ beschuldigde. Want naast het onzacht toespitsten van tegenstellingen in de vorm van onaangename vergelijkingen, was ook de bal terugkaatsen een belangrijk nummer op haar polemisch repertoire. Hierbij moet worden aangetekend dat ze ‘de Vrouw’ geenszins vrijuit liet gaan.

Waarop berustte het, door de kern van de vereniging onbetwiste, leiderschap van Drucker? Behalve haar werklust, belezenheid, organisatorische vaardigheden en geldelijke steun aan de vereniging leggen de bronnen meer peilers bloot. Zij wist de teleurstelling over de in het geding gebrachte vrouwelijkheid van de vvv-leden op bevrijdend gevatte wijze te kanaliseren in een tegenoffensief. Men verdrong zich om die schepsels te zien, schreef ze in 1894 bijvoorbeeld, ‘welke men zich voorstelde met een sigaar in den mond, een glas grog in de hand, ruwe taal debiteerende, – alle zovele eigenschappen welke, wel ietwat beleedigend voor den man, als kenmerkende hoedanigheden van “mannelijkheid” worden beschouwd’.⁷¹ Voorts getuigde zij voordurend, met de plechtigheid van de *civil courage* die zij aan de moeilijke strijd verbond, dat het recht aan hun zijde stond. Ook hier dringt zich een vergelijking op met de twee genoemde volksleiders.

Een deel van haar pathos is in verband te brengen met haar persoonlijke geschiedenis. In *Evolutie* legde ze uit dat ze had kunnen kiezen om in de frontlinie te staan, dank zij haar ‘volkomen vrije positie’. Samen met haar grondige kennis van ‘de als zedelijkheid vereerd wordende leugens der maatschappij’, had die positie haar een ‘totale onverschilligheid voor “werelds oordeel” gegeven’.⁷² Zij kon met andere woorden als zo ‘onfatsoenlijk’ worden gezien als men wilde. De grondige kennis van die leugens verwees naar het feit dat zij een ‘onecht’ kind was, met alle nare levenservaringen van dien. Ze schrok er niet voor terug om hieraan nogal eens in het openbaar te refereren. Vanuit deze positie, bijna als zelfverkozen mikpunt van spot en hoon, nam zij de klappen op haar schouders.

70 Ingezonden, *De Huisvrouw*, 7 december 1889.

71 ‘De vrouwenbeweging in Nederland’, *Evolutie*, 7 november 1894, 250.

72 ‘De vrouwenbeweging in Nederland’, *Evolutie*, 31 oktober 1894, 242.

De vvv ontwikkelde zich binnen een jaar tot een zelfbewuste politieke presiegroep. Het spreken bleek de leden niet slecht en sommigen zelfs goed af te gaan. Welbeschouwd had het politieke karakter van hun program een geleidelijke gang naar de publieke sfeer ingebouwd. De omslag voltrok zich echter nogal abrupt, dank zij de pers, die de vereniging als het ware met geweld de publieke ruimte in trok. Maar net zo goed misschien dank zij de persoon van Drucker, die niet anders kon dan zich roeren als iets haar onrechtvaardig voorkwam. Het zesde programmapunt van de vereniging, dat haar rechtstreeks raakte, werd het eerste onderwerp van politieke actie. De pers had haar meer dan verkeerd geciteerd en daarmee het prestige van de vereniging in het geding gebracht en zij moest dit rechtzetten.

Met het recht van petitie verschaften de vrije vrouwen zich toegang tot de politiek op het Binnenhof.⁷³ Dit gebeurde met steun van Domela Nieuwenhuis, maar de relatie tussen zijn SDB en de vrouwen kreeg al snel scherpe tot zeer scherpe kanten. Herhaaldelijk heet het in de herinneringen van de initiatiefneemsters dat ze de tegendruk van hun beste vrienden niet hadden verwacht. Alleen van Campen-Doesburg, die de beweging langer kende, had ervoor gewaarschuwd.

Dit alles had een radicaliserende uitwerking. In een terugblik naar hoe de gang naar de politiek was verlopen en met welke moeilijkheden die gepaard was gegaan, verzekerde Drucker dat de eerste leden van de Vrije Vrouwenvereniging van 'sexenstrijd' nooit hadden gehoord. 'Feministen waren ze zeker niet; al werkende voor de vrouw zijn zij dat geworden.'⁷⁴

Marianne Braun, mjebraun@xs4all.nl

73 De vvv was de derde vrouwenvereniging die dit recht gebruikte, de nvvzb de tweede. De vereniging Tesselschade ging er als eerste toe over, op het stuk van de arbeidsbescherming. Anders dan de vvv echter was ze hierbij vervuld van 'vrouwelijke' beschoomdheid. Het bestuur achtte zichzelf zelfs onbevoegd om te oordelen over de kern van de kwestie, zoals ze de Kamer liet weten. Braun, *De prijs van de liefde*, 85.

74 'De vrouwenbeweging in Nederland', *Evolutie*, 31 oktober 1894, 242; Drucker, 'De vrije vrouwenvereniging', 140.